

- ²⁹ Матеріали к отчету Мариупольского окружного исполнительного комитета о работе за 1925/26 гг. — Мариуполь. — 1926. — С. 24, 53.
- ³⁰ МОДА. — Ф. Р-687. — Оп. 1. Спр. 206. — Арк. 12,13.
- ³¹ Kowektywista Pogranicza. — 1931. — 29 grudnja
- ³² Трувуна gadziecka. — 1928. — 20 маја.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 1035. — Арк. 27 зв., 28.
- ³⁴ Там же. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 69 зв.
- ³⁵ ДОДА. Ф. Р-51. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 114.
- ³⁶ ЦДАВЛ України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 49.
- ³⁷ Більшовик. — 1924. — 25 жовтня.
- ³⁸ Съветско село. — 1926. — 9 януари.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 288.
- ⁴⁰ Коммунист. — 1926. — 4 июля.
- ⁴¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦНК. — Харьков. — 1927. — С. 33.
- ⁴² Комунист. — 1929. — 4 січня.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 288; МОДА. — Ф. Р-687. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 11.
- ⁴⁴ Sierp. — 1929. — 24 marca.
- ⁴⁵ Радянський степ. — 1929. — 15 лютого.
- ⁴⁶ Съветско село. — 1929. — 25 март.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 11—12.
- ⁴⁸ Перевибори Рад України та Молдавської автономної соціалістичної республіки в 1928/29 рр. — Харків. — С. 8, 9.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 1035. — Арк. 31.

ЗАМІТКИ З ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ДОМОНГОЛЬСЬКОГО КИЄВА*

Олексій ТОЛОЧКО

III. ЧИ ЗНАЄМО МИ, ДЕ ЗНАХОДИЛАСЯ АСКОЛЬДОВА МОГИЛА?

кільки років історичній топографії Києва? Коли, власне, відомі сьогодні практично кожному київському обивателеві назви історичних урочищ зайняли саме ті місця, на котрих їх нині показують екскурсоводи? Якими міркуваннями керувалися ті, хто свого часу визначив саме таке їх розташування? Уже близько ста років ці і подібні питання перестали цікавити науку, яка, схоже, вирішила для себе, що «темних місць» у київській топографії не залишилося, все загалом відоме, а дискусії можуть вестися хіба щодо другорядних і малозначних деталей.

Конвенція (ніким, щоправда, не узасаднена) мовчазно припускає, що літописна мікротопонімія Києва існувала «завжди», і при тому безперервно. Раз названі, скажімо, в X чи XI ст., місцевості під тими ж іменами проіснували досьгодні. Традиція, чи, як висловився в минулому столітті Микола Закревський, «живое предание», ніколи не припинялася, і саме вона донесла до нас і літописні назви, і їх локалізації.

Однак подібний погляд хибний. Був час, коли літописна номенклатура київської топонімії була практично цілковито втраченою. Ті нечисленні вчені, які намагалися з'ясувати розташування вичитаних з літопису назв київських уроч-

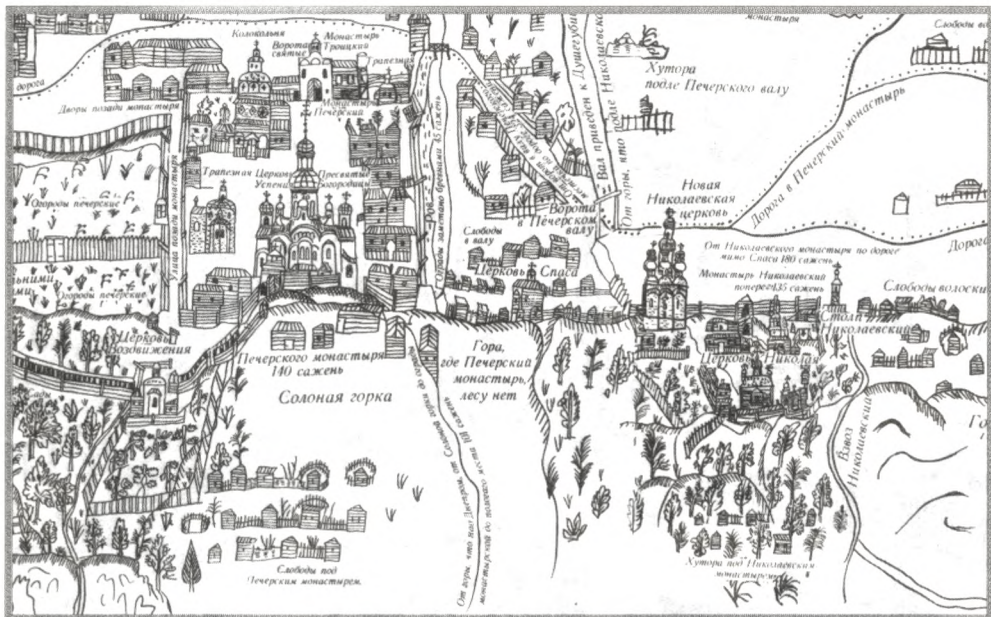
* Продовження. Початок див.: Київська старовина. — 1997. — № 5.

Фрагмент плану Києва 1638 р. Із книги О. Кальнофойського «Тератургіма»

чищ, не могли відшукати старожилів, які здатні були б зарадити справі. Тогочасні кияни не мали жодного уявлення про старовинні назви та їх локалізацію. Саме з такою ситуацією зіткнулися учасники першої історико-археологічної експедиції до Києва О.І. Єрмолаєв та М.К. Бороздін. 1810 року вони з розчаруванням, а то й роздратуванням відзначали, що милої їхнім серцям літописної номенклатури, з'ясування котрої вважали чи не найголовнішим завданням експедиції, практично ніхто в усьому Києві не знає: «Должно отдать справедливость малороссиянам, что нет ничего несноснее, как их о чем-нибудь спрашивать. Они ничего не знают, даже и таких урочищ, которые от их жилищ не далее версты или двух расстояния имеют, и мимо которых они почти ежедневно ездят»¹. Наївно очікуючи черпати з «живого предання», вони змушені були вдаватися в кращому разі до тлумачення пізніх документів, але переважно — до фантазії та імовірних припущень. З документів цієї експедиції дізнаємося, як насправді «відновлювалася» літописна номенклатура, якими засобами і з якою надійністю:

«Вообще, я (О.І. Єрмолаєв. — О.Т.) думаю, что нынешняя наша поездка для истории и древней географии будет полезнее прошлогодней. Нам удалось уже отыскать многие урочища, упоминаемые в летописях, как например, Сельцо Предславино на Лыбеди, где был дворец Рогнеды или терем. Место, где был погребен половецкий князь Тугоркан, тесть вел[ико]го князя Святополка II-го. В известной здесь горе Скавке я не подозревал упоминаемой Нестором Щековицы, но убежден в том грамотою польского короля Сигизмунда III, писаною в 1619-м году. Озеро Долобское и река Золотча, близ которой неоднократно бывали княжеские съезды, и теперь еще существуют, но почти никому из здешних жителей неизвестны, однако же древними грамотами очень обстоятельно приурочены. Церковь и монастырь св[ятого] Феодора, построенная вел[иким] князем Мстиславом I-м ныне не существует, даже место, где они находились неизвестно здешним обывателям. Нам удалось отчасти с помощью старинного Патерика, печатанного

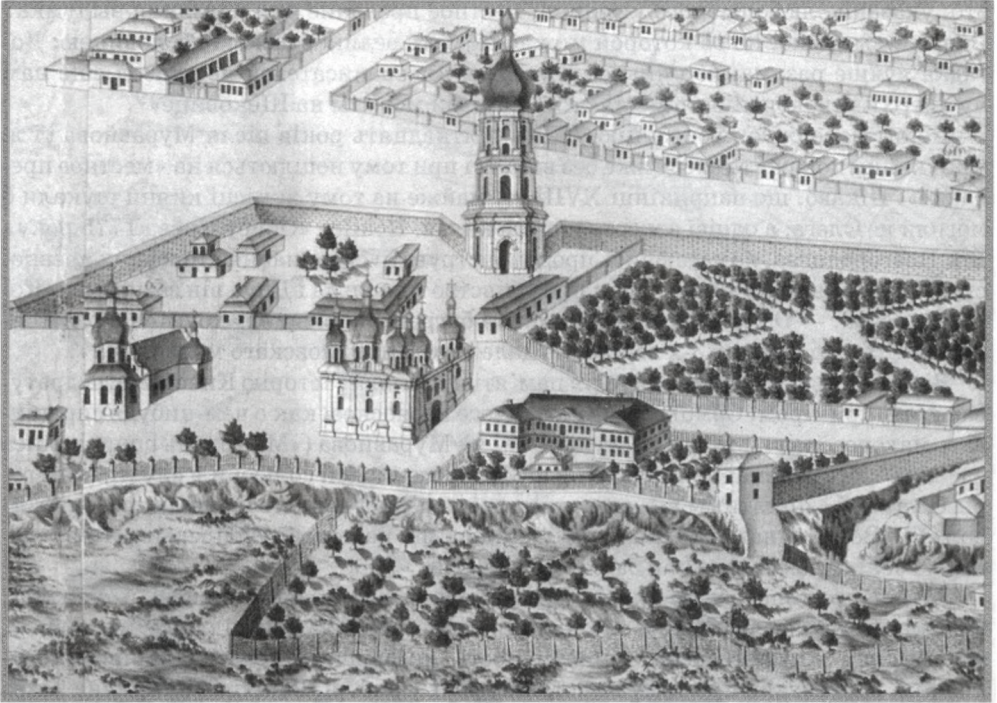
Фрагмент плану Києва 1695 р. складеного І. Ушаковим. Прорис за вид.: Алферова Г.В., Харламов В.А. Київ во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк. — К., 1982.

на польском языке в 1638-м году определить место их, и кажется, со временем можно будет сделать топографический план древнего Киева»².

Утруднення Ермолаєва не важко зрозуміти. Глибина народної пам'яті, як випливає із його реляції, була меншою за сто років. Руїни Федорівського монастиря стояли ще на початку XVIII ст. і лише тоді були розібрані на камінь для ремонту Софії, але вже 1810 р. про це ніхто не знав. Локалізацію ж монастиря (як, треба гадати, і деяких інших урочищ) імовірно підказав подорожнім Максим Берлінський (тут характерно, що Ермолаєв посилається на план Києва при Патеріку видання 1638 р. — помилка, як зазначав ще Закревський, характерна саме для Берлінського)³. Так само, здається, Берлінським же Ермолаєв «был убежден» у розташуванні Щекавиці, оскільки грамота, на яку він посилається, не містить жодних топографічних прив'язок, але вона є саме тією, на яку посилався й Берлінський, пишучи про Щекавицю як Скавику⁴. (Своєю чергою, Берлінський, схоже, спирався на локалізацію, зроблену в так званому «Описі рік, озер, боліт та гір Київської губернії» 1785 р.⁵, який буквально цитує Синопис⁶).

У якому ж стані перебувало у середині XIX ст. «предание», можемо уявити з історії, записаної Андрієм Миколайовичем Муравйовим. Сентиментально мандруючи Києвом, скрізь шукаючи залишки старовини, столичний турист зайшов на «Олегову гору»:

«Престарелый священник, украшенный сединами, стоял над свежою могилою, только что совершив панихиду. «Где здесь Олегова могила?», спросил я; «Здесь столько могил», отвечал старец, «где ж найти ее!» «Я спрашиваю о князе Олеге!» «Разве о княгине Ольге?», возразил он, «спросите об ней на Старом Киеве». «Но летопись и любители древности указывают могилу Олегову на горе Скавице», сказал я опять почтенному старцу. «И так пусть же справятся они лучше с летописями, и придут сами указать ее на этом обширном кладбище, где об Олеге нет и помину!» Мне хотелось спросить о некоторых соседних урочищах, которые, впрочем, мало известны летописными своими именами жителям Киева. «Позвольте мне еще беспокоить вас одним вопросом», сказал я, «где здесь гора Уздыхальница?» «Вы, верно, из столицы», отвечал он с радушною улыбкою,

Невідомий художник. Ансамбль Миколаївського (військового) монастиря. Фрагмент панорами «Перспект Києво-Печерської фортеці й частини форштату з Московського боку», 1783.

«Все приезжие обыкновенно пытливы и доискиваются таких мест и имен, о которых мы, природные жители, никогда не слышим. Что за Вздыхальница? Всякая гора покажется такою, когда взберешься на нее по крутизне и не раз вздохнешь от усталости, как на нашу Скавицу!»⁷

Петербуржець точно знав, де знаходиться Щекавиця і де слід шукати Олегової могили, киянин же плував Олега з Ольгою і взагалі дивувався столичним «чудасям». Що насправді могла запропонувати народна пам'ять (не заторкнута вченими розшуками і незіпсована читанням літописних текстів), свідчить київський переказ (здається, кінця XIX ст.), згідно з яким назва гори «Скавика» («любителями старовини» ототожнена із літописною Щекавицею) походить від імені якогось князя на ім'я Скавика, убитого братом Лук'яном і похованого на горі⁸.

Шукання Олегової могили, вже прославленої О.С. Пушкіним, ставало і туристичною модою, і заняттям київських антикваріїв. Про це пізніше згадував М.О. Максимович:

«Ой ізгадай, друже милий,
Як зо мною ти гуляв
На Скавиці, да шукав
Віщого могили!

Так писал я отсюда нашему киево-подольскому приятелю, который утер пота над старописьменными памятниками Юго-Западной России, да и в могильной порошне покопался изрядно. С ним однажды, помнится, в 1856 году, ездил я на Щековицу чтобы посмотреть вдвоем: где могла быть там могила Вещего Олега. И встретился нам среди несметного множества могил позднейшего времени, презанимательный жилец соседнего удоля. Он привел нас к площадке на северо-восточной стороне горы, и сказал: Тут была могила Олега. — Сказал с уверенностью, живо мне напомнившее покойного Кондратия Андреевича Лохвицкого. Что же

это: указание любопытного киянина, местное предание или недавняя выдумка? Скорей, выдумка, но об которой можно сказать великорусскою пословицею: Догадка лучше разума; ибо никто из ученых киевоописателей не указал еще нам лучшего и вероятнейшего места для Олеговой могилы на Щековице»⁹.

Попит народжує пропозицію. Через п'ятнадцять років після Муравйова ті ж таки кияни покажуть місце вже без вагань і при тому пошлються на «местное предание». Цікаво, що наприкінці XVIII ст. майже на тому ж місці кияни шукали б могили не Олега, а однієї з жертв віщого князя. Копіює «Опису Києва 1775 року» В.І. Новгородцева, намагаючись продемонструвати своє знання київських древностей, спорядив текст коментарем про убивство Аскольда і Діра, він зазначив: «Котораго (Діра.) могила, насыпанная бугром, и поныне находится в разстоянии от Старого Киева в 3-х верстах недалеко от Кирилловскаго монастыря».

Відсутність у місцевих жителів пам'яті про славу історію Києва могла дратувати, як, приміром, Єрмолаєва («нет ничего несноснее, как о чем-нибудь спрашивать малороссиян»), могла розчулювати, як Муравйова («Мне очень понравились слова доброго старца, приправленные Малороссийской солью, и я спустился с горы Олеговой с приятным впечатлением, хотя и с неудовлетворенным любопытством»¹⁰.) Вона, однак, впадала у вічі. Дивно, що на доказі «непрерывного предания» вчені спромоглися так багато збудувати.

Літописну топографію Києва відновлювали антикварії, місцеві й заїжджі, буквально блукаючи містом та околицями й приглядаючи підхожу місцевину. Міркування живописності, романтичності, як свідчать нотатки перших подорожніх, відігравали при тому не останню роль у виборі. Важлива історична назва мусила неодмінно стосуватися гори, з якої відкривається краєвид, найкраще поза містом на тлі дикої, незайманої цивілізацією природи. У Києві природа виконувала роль романтичних руїн зниклого міста.

«Літописна» топографія Києва, якою ми її знаємо сьогодні, є результатом археологічних розшуків антикваріїв XIX ст., з яких Єрмолаєв та Бороздін були лише одними з перших. Сплеск патріотичної зацікавленості київськими старожитностями протягом 30–40-х рр. XIX ст. помножив число дилетантів, блискучих і ні, які займалися не тільки розкопками решток старовини, але й «картографуванням» літописних місцевостей і урочищ. Протягом цих двох десятиліть старі назви поступово «оживлялися», поверталися із цілковитого забуття, часом навіть займаючи місце традиційних київських найменувань, так що в середині століття вже можна було створити не тільки історичні карти домонгольського Києва, але й карти сучасного міста, на яких літописні назви нанесено як актуальні топоніми. Пізніше ці відкриття навіть закріпили в назвах київських вулиць, які (назви) мали паспортизувати історичну традицію: на Скавиці з'явилися вулиці Олегівська і Щекавицька, на Подолі — Боричів Цік, у верхньому місті — вул. Ірининська (хоча дискусія щодо ідентифікації руїн, там знайдених, триває досі) тощо. У певному сенсі антикварії XIX ст. чинили дзеркально до літописців: якщо останні вгадували історичні перекази, ґрунтуючись на топонімії (Кий, Щек та Хорив), то перші — топонімізували історію. У середині XIX ст. «справедливість», тобто історичну вірогідність переказу про заснування Києва трьома братами уже могли підтверджувати саме назвами київських вулиць:

«Справедливость такого повествования доказывается существованием и в настоящее время названий разных местностей и путей, носящих имена этих братьев и сестры их; так и ныне существует киевская гора и гора Щекавица, улица Хоривая, пролегающая у подошвы удела Щека; существует улица Лыбедская, не забыты названия речек Киянки, Лыбеди, Любки и проч.»¹¹

Однією з таких «реконструйованих» назв є «Аскольдова могила». Ця назва згадується літописом лише один раз у вже датованій, але ще переважно леген-

Фрагмент плану Києва. Січень 1833 р.

дарній частині, а саме — під 882 р. у відомому переказі про убивство Олегом київських князів Аскольда і Діра:

«И оубиша Асколда и Дира, и несоша на горѹ и погребоша и на горѣ, еже ся ныне зоветь Оугорское, где ныне Ольминъ дворъ. На той могилѣ поставилѣ церковь святаго Николау. А Дирова могила за святою Ориною»¹².

Як очевидно, це літописне повідомлення не містить жодних топографічних орієнтирів, які б дозволяли прив'язати місцезнаходження Аскольдової могили до певного району київських околиць. Можна було б припускати, що в часи літописця відомий був якийсь курган, що мав назву Аскольдова могила (подібно до Ольгової могили), і цієї вказівки було цілком достатньо. Крім того, курган цей, за додатковим уточненням літопису, знаходився в місцевості, відомій як Угорське. Проте з буквального читання літопису складається враження, що жодного кургану в XI чи XII ст. вже не існувало, а назви «Аскольдова могила» в часи літописця не було. Недаремно ж він приурочував місця поховання Аскольда і Діра до двох церков — св. Миколая та св. Ірини. Парадоксально, але неіснуюча назва — «Аскольдова могила» — затулила собою дійсний київський мікротопонім «Угорське». Власне, саме Угорське, також згадане у наведеному фрагменті вперше, і є тим єдиним орієнтиром, який визначає розташування кургану. «Угор-

ське» значно важливіша назва для київської історії, неодноразово згадана джерелами. Щоправда, невідомо, чим було Угорське — просто урочищем, чи підкиївським сільцем, чи навіть частиною міста.

Більше того, невідомо, де саме знаходилося Угорське. Як не дивно, місцезнаходження цього урочища дослідники традиційно визначали виключно за нібито вже відомим розташуванням Аскольдової могили. «Приблизна локалізація урочища, — читаємо у спеціальному дослідженні давньокиївських околиць, — у дослідників не викликає особливих розбіжностей. Усі погоджуються, що воно знаходилося десь в районі Аскольдової могили... на правому березі Дніпра»¹³.

Отже, чи можливо визначити, де знаходилося Угорське?

Наступна згадка цієї назви так само міфічна, як і перша:

«В лѣто 6406. Ідоша Оугре мимо Києвъ гороу, еже ся зоветь нынѣ Оугорское и пришедше къ Днѣпру, сташа вежами, вѣша бо ходяще, яко и Половци. И пришедше от вѣстока и оустремившася чересь горы великия, иже прозвашася горы Оугорския»¹⁴.

Зрозуміло, це псевдоісторичне пояснення походження назви, цілком у стилі середньовічної історіографії, навряд чи заслуговує на довіру і є лише черговою топонімічною легендою літопису¹⁵.

Кілька разів Угорське відзначилося протягом XII ст. Саме тут почалися відомі події київського заворушення 1146 р. після смерті Всеволода Ольговича. Призначений ним новий київський князь Ігор Ольгович саме під Угорським на вічі «уряджався» з киянами про умови свого майбутнього княжіння:

«Они же (кияни. — О.Т.) рекоша: Княже, ради ся имемь. И пояша Игоря в Киевѣ, иде с ними подѣ Оугрскии и съзва Киянѣ вси. Они же вси цѣловаша к нему крестъ»¹⁶.

Хоча й цей літописний фрагмент не дає підстав для локалізації Угорського, деякі спостереження усе ж можна зробити. З буквального його прочитання може скластися враження, що літописець вважав Київ і Угорське нетотожними пунктами (кияни взяли Ігоря в Києві і повели його під Угорське, де й скликали зібрання). Однак це місце (в читанні Іпатієвського списку) явно пошкоджене. По-перше, Ігоря кияни мали «пояти» не в Києві, а у Вишгороді, де помирав Всеволод, по-друге, частини речення граматично не узгоджені. Хлебніковський список де-що інакше передає події:

«И поехаша Игорьъ в Киевѣ, иде с ними подѣ Оугорскии и съзва Кіаны всѣ»¹⁷.

З такого читання випливає, що Угорське нібито мало знаходитися безпосередньо в Києві (Ігор їде до Києва і тут, під Угорським, скликає віче). З погляду загального розуміння подій таке читання виглядає логічнішим: вічові зібрання в Києві невідомі за межами власне міста, тим більше у такій віддаленій місцевості, як Угорське (коли вважати, що сучасна його локалізація істинна). Крім того, Ігор рухався з Вишгорода, отже, не міг оминати Києва, де й логічно було б скликати віче. Адже усього через два дні, повернувшись із Вишгорода, наступне віче Ігор скликатиме на Ярославовому дворі¹⁸.

Те, що обидва віча збиралися Ігорем на князівських дворах, підтверджується й наступною згадкою Угорського, під 1151 р. Тоді, поділивши владу між собою, Ізяслав Мстиславич та Вячеслав Володимирович зайняли різні резиденції:

«Ізяславъ же с Вячеславомъ сѣде въ Киевѣ. Вячеславъ же на Велицѣм дворѣ, а Ізяславъ подѣ Оугорскиимъ»¹⁹.

Востаннє Угорське згадується під 1161 р. в описі невдалої оборони Ростиславом Мстиславичем Подолу:

«Нача Ізяславъ полки рядити съ братьєю и dospѣвъ, иде къ Подолью, а Ростиславъ стояше съ Андрѣевичем подлѣ столпѣ, загорожено бо бяше тогда столпиемъ от горы оли и до Днѣпра. [...] И нача одалати Ізяславъ, оуже бо Половци вѣѣзяху в городъ, простѣкаюче столпне, и зажгоша дворъ Лихачевъ поповъ и Радьславль. И побѣгоша Берендичѣ къ Оугорскому, а друзни к Золотымъ воротомъ»²⁰.

Важко здобути щось конкретне щодо локалізації Угорського на підставі цього повідомлення. Варто проте звернути увагу, що бій власне точився на північній окраїні Подолу (Ізяслав Давидович рухався з Вишгорода), укріпленої «столпієм»²¹. Якщо приймати сучасну локалізацію Угорського, важко собі уявити, як могли тікати в тому напрямку Берендеї. Зробити це можливо було або ж продираючись через усе місто (тобто через Поділ і верхнє місто, бо дороги до Печерська з Подолу не існувало), або ж навколо Києва. У такому разі ніяк не минути Золотих воріт, але ж літописець наполягає, що до Золотих воріт тікали інші загоны Берендеїв, не ті, що прямували до Угорського.

Підсумовуючи цю частину спостережень, звернемо увагу на прикметну обставину: кожного разу Угорське згадується в контексті руху з півночі на південь. З півночі Дніпром ід. Олег, з Вишгорода прямує в Київ Ігор Ольгович, на п. внічно-східній околиці Подолу точиться бій між Ростиславом та Ізяславом Давидовичем. Здавалося б, саме у північно-східній частині Києва (або на його північно-східній околиці) варто було б шукати локалізації Угорського.

Щоправда, існує ще одне літописне повідомлення, яке ніби поміщає Угорське в контекст південних околиць Це знаменитий опис оборони Києва Ізяславом Мстиславичем від Юрія Володимировича 1151 р.:

«А Кооуеве и Торчи и Печенѣзи тоуда стаха от Золотыхъ воротъ по тѣмъ огородомъ до Лядьскихъ воротъ, а оттолѣ оли и до Клова и до Берестоваго и до Оугорьскихъ воротъ и до Днѣпра»²².

Згадані тут Угорські ворота, зрозуміло, було трактовано як браму в системі окремих укріплень навколо Угорського, можливо, звернену до Дніпра (у цю браму мав впадати гіпотетичний узвіз від річки до Угорського)²³.

Це, власне, єдине свідчення, яке наводить на думку про південне розташування Угорського. Однак тлумачення Угорських воріт як брами в укріпленнях, що нібито оточували це урочище, не єдино можливе. За середньовічною традицією, назви воріт походили від назви кварталу, що безпосередньо межує з ними, або від назви дороги, що виходить з них. Саме так було названо відомі Жидівські ворота Києва²⁴. Такого ж походження назва Подільських воріт у Копиревому кінці, згаданих під 1202 р.²⁵ Можливо, що й Лядські ворота, як припускало чимало дослідників, також названо від польського кварталу²⁶. Таким чином, ворота не могли б бути названі Угорськими, якщо вони розташувалися в укріпленнях навколо Угорського, як не було й «Київських» воріт у київських укріпленнях. Тут варто згадати висловлювану вже думку, що Угорське одержало назву від компактного поселення мадярів — чи то купців (Д.С. Лихачов), чи то ремісників (М.Ю. Брайчевський, П.П. Толочко). Крім того, у повідомленні Повісті временних літ під 882 р. про місце Аскольдової могили на Угорському насторожує вказівка на «Ольмин двір». Загальним правилом літописця було орієнтувати київську топографію (в тому числі міфічну) за дворами, що знаходилися всередині міста.

Варто відтак замислитися, чи не існувало в Києві угорського кварталу («Угорський») і, відповідно, ще одних воріт («Угорские ворота») в системі київських укріплень?²⁷

Як стверджено вище, більшість літописних повідомлень про Угорське так чи інакше асоціюють цю назву з північною київською околицею. Що ж змушувало дослідників вперто шукати Угорське саме на Печерську? Відповідь очевидна: зв'язок Угорського з Аскольдовою могилою. Оскільки ж здавалося, що розташування Аскольдової могили відоме, з локалізацією Угорського на колишній території Микільського монастиря не виникало проблем. Але чи так твердо ми знаємо, що Аскольдова могила колись знаходилася саме там, де знаходиться сьогодні? Якого походження ця традиція?

Почнімо з традиції вченої. Сучасні дослідники, як ми бачили, «усі згоджуються», що могила Аскольда знаходилася нижче Микільського монастиря, але не розкривають своїх мотивів, саму згоду, очевидно, вважаючи доказом. Так само й М.І. Петров у минулому столітті обмежився простою констатацією: «В период уделов здесь (на Печерську. — О.Т.) нередко упоминается урочище Угорское, с дворцом, в котором бывали иногда княжеские съезды, а под ним, на склоне к Днепру, стоял древний Пустынно-Никольский монастырь, на нынешней Аскольдовой могиле»²⁸.

Значно докладніше висловився М. Закревський. Полемізуючи з думкою А. Шльоцера та М. Карамзіна про те, що Угорське є не що інше, як Поділ, він впевнено стверджував: «Аскольдова могила есть древнейшее и до сих пор сохранившееся между жителями Киева название одного урочища, которое есть не что иное, как часть высокого и стремнистого правого берега реки Днепра и уступ Печерской горы, против того места, где проток Черторыя соединяется с Днепром. Урочище сие находится, по течению реки, выше Киево-Печерской Лавры, отстоя от оной к северу на 550 сажен; оно лежит почти под самим Пустынно-Николаевским монастырем, и по течению же Днепра, ниже Подола, отстоя от Братского монастыря к югу на 1815 сажен. Мы, киевляне, по непрерывному преданию, Аскольдову могилу называем и Угорским урочищем, которое находится, по течению Днепра, также ниже и Старого Киева, отстоя от Софийского собора на юго-восток на 1530 сажен»²⁹.

Точні виміри відстаней, звичайно, додані тут задля наукоподібності. Адже жодних інших підстав, крім «непрерывного предания» з IX ст., у М. Закревського насправді не виявилось. Чого варта така традиція, ми бачили вище. Звідси й категоричність тону, покликана замінити раціональні докази.

Утім, схоже, Закревський не з розпитів старожилів почерпнув свої відомості. Йому відома була ще 1811 року опублікована стаття М.Ф. Берлінського «О могиле Аскольдовой в Киеве», де той і розташовував Угорське саме нижче Микільського монастиря. Тотожне твердження М.Ф. Берлінський повторив і в набагато пізніше виданій «Історії міста Києва». Подібним же чином розташовано Аскольдову могилу й в «Обозрении Киева» І. Фундукля (1847 р.)³⁰.

Таким чином, традиція приурочувати місце поховання князя Аскольда до місцевості, належної Микільському монастиреві, дійсно існувала в Києві. Але коли вона виникла?

Згадуваний вже О. Єрмолаєв 1810 р. зазначив: «Прочие наши занятия состоят в определении древних киевских урочищ, упоминаемых в летописях.[...] С помощью монастырских граммат и Магистратского Архива некоторые урочища с довольною вероятностью уже определены. Но по сие время не можем мы совладать с Угорским урочищем, близ которого приставал князь Олег I-й, на котором погребен Аскольд и чрез которое проходили Угры или Венгры в X-м веке. Предание, кажется, Николаевскими монахами выдуманное, полагает его так, где находится Николаевский Пустынский монастырь; но меня некоторые обстоятельства заставляют думать, что Угорское было выше Киева, в чем мы с Конст[антином] Матв[еевичем] по сие время не могли еще согласиться»³¹.

Дуже імовірно, що й у цьому випадку інформацію про Аскольдову могилу та Угорське Єрмолаєву та Бороздіну повідомив Берлінський, хоча того знову не згадано (тут характерна вказівка на зв'язок Угорського із літописним переміщенням мадярів, це було головною ідеєю статті Берлінського 1811 р.). Єрмолаєв, як видно, етимологію прийняв, а щодо локалізації продовжував сумніватися. Безвідносно до того, чи правильним був його власний здогад (хоча, як ми бачили, деякі підстави для подібних висновків таки існують), він, можливо, завдяки своєму аутсайдерству вірно визначив джерело «предання» — Пустинно-Микільський монастир.

Подібний же скептицизм (і того ж 1810 року!) висловив і інший подорожній, князь І.М. Долгорукий:

«Говорят, что на самом этом месте (тобто на території Микільського монастиря. — О.Т.) Оскольдова была могила: живых и достоверных знаков нет, одно уверяет предание, или общая сказка. Но кто знает истинну? Что Оскольд кости свои оставил в Киеве, это верно, но тут ли, где Никольский монастырь, позволено усомниться: может быть и полверсты выше, или ниже»³².

Чому для Микільського монастиря важливо було володіти Аскольдовою могилою? Щоб відповісти на це питання, слід зробити екскурс до історіографії XVII ст. До того, як у XIX ст. було реконструйовано ту топографію домонгольського Києва, яку сьогодні прийнято вважати науковою, існував інший шар історичної топографії, сконструйований протягом XVII ст. попередниками київських антикварів. Пізніше цей шар було витіснено з історичних уявлень, хоча багато чого з тієї, переважно легендарної топографії було оголошено «неперевірним преданиєм» і лягло у підвалини академічних студій. Зв'язок між двома названими візіями сьогодні мало усвідомлюється, і, отже, міра легендарності «наукової» топографії домонгольського Києва не береться до уваги. До питання, що служило з'єднувальною ланкою між «літописною топографією» XVII ст. та «науковою» топографією новітніх часів, ще повернемося.

З буквального читання статті 882 р. (і у версії Лаврентіївській, і Іпатіївській) випливає, що церкву св. Миколи на місці поховання Аскольда поставив Олег, а пізніше, вже в часи літописця, тут був двір якогось Ольми. Оскільки ж вірогідність спорудження Олегом церкви малоїмовірна, треба гадати, що місце дещо пошкоджене і у найдавніших версіях ім'я того, хто спорудив на Угорському церкву св. Миколая було пропущене. Проте у пізніших літописах заслуга побудови церкви належить самому цьому Ольмі, хто б він не був³³. Важливим для нас, однак, є читання так званого Тверського збірника — літопису, що протягом XVII ст. мав популярність у Києві. Свідомо чи з необачності редактор цього літопису замінив ім'я Ольми на співзвучне — Ольга, так що виходило, ніби церкву св. Миколая над могилою Аскольда поставила перша руська християнка³⁴. Ця помилка перейшла до українського хронографу³⁵, а звідти — й до знаменитого Синопису Інокентія Гізеля:

«И погребоша Осколда на горѣ, на нейже потомъ великая княгиня Ольга, окрестившия, первѹ церковь святаго Николы в Киевѣ постави»³⁶.

У версії Синописиса, отже, не тільки перша християнка спорудила церкву, але ця церква була, до того ж, і першим християнським храмом Києва.

У такому вигляді місце поховання Аскольда набувало небуденного значення для київських православних, які протягом XVII ст. настійно відшукували коріння сучасних їм інституцій у «княжих часах».

На походження з передмонгольських часів претендував і Микільський монастир. Час заснування Микільського монастиря невідомий. Його існування в домонгольській час дуже проблематичне, а достовірні відомості про нього з'являються лише від другої половини XV ст.³⁷ Як впливає з документів XVI ст., місцевість, на якій сьогодні дослідники розташовують Угорське, називалася «Долгою нивою» і належала Печерському монастирю, а пізніше була ним обмінана і перейшла у володіння Микільського монастиря³⁸. Сам же монастир до 1690 р. знаходився нижче — власне, там, де нині розташовують Аскольдову могилу. Це місце з церквою св. Миколая вже у XVII ст. називали «старим» або «ветхим» монастирем. На території ветхого монастиря існувала давня дерев'яна церква св. Миколи. Саме її (або її попередницю) й було ототожнено із тією першою церквою Русі, за збігом — також св. Миколая, яку на могилі князя Аскольда нібито заснувала княгиня Ольга.

Безсумнівно, під впливом цієї легендарної історії початків Микільського монастиря вперше виникає й сама назва «Аскольдова могила», невідома давнім літописам. Пам'ятки першої половини XVII ст. ще вагаються, як саме називати місце смерті Аскольда — український переклад Хроніки М. Стрийковського помилково називає його «Ігорським» (замість «Угорського»)³⁹, а автор Хроногра-

фа, переписуючи цей текст, просто лишає місце порожнім. Синопис же вперше вводить назву «Аскольдова могила»:

«Яко солнцемъ тмѹ идоолослуженія прогна и омраченныя просвѣти, и въ Киевѣ пер-
вѹю отъ себе церковъ святого Николая на Осколдовой могилѣ постави»⁴⁰.

Ця ж назва присутня й у створеному близько цього часу літописному збірни-
кові, відомому як Збірник Кошчаківського, хоча його редактор подав власний здо-
гад щодо причин заснування церкви:

«И выскочивши войско Игорovo из лодѣй Ѹбиша Усколда и Дира, и нѣсоша ихъ на гору и
погрѣбоша, еже и ннѣ зоветсѧ Усколдова могила, идеже ест дворъ Улмин, на той могилѣ
Улма постави црковъ стога Николы, во окрстисѧ был прежде отъ попа тоен церкви»⁴¹.

Проміжок між часами Ольги та історичним Микільським монастирем не ли-
шився незаповненим. Микільському монастирю було створено «справжню»
історію, засновану, цілком у стилі XVII ст., на кількох співпадиннях. Історія ця
при тому долучала до Пустинно-Микільського монастиря декілька дуже важли-
вих персонажів давньоруської історії: св. Феодосія Печерського, київського кня-
зя Мстислава Володимировича та Андрія Боголюбського. Так, житіє св. Феодосія
вказує, що мати святого постриглася у монастирі, вибраному для неї св. Ан-
тонієм: «Пусти (Антоній. — *О.Т.*) ю въ манастырь женьскый, именуемъ святааго
Николы»⁴². Жіночий монастир, цією подією пов'язаний із біографією одного із
засновників Печерського монастиря, було ототожнено із Пустинно-
Микільським. Сильвестр Косов 1635 р. навіть вказував його місцезнаходження:
«na ten czas Monaster panienski byi tam, gdzie dziñ winograd przy monasteru
Pustynnym ь Nikoly, iako fundamenty teraz zna»⁴³.

Виданий 1674 року Лаврою «Синопис» стверджував, що Андрій Боголюб-
ський, надавши Печерському монастирю місто Василів, «родину преподобнаго
отца нашего Феодосія Печерскаго», додав до цього «и монастырь святителя Хри-
стова Николая Чудотворца, таможде лежащий. Архимандриту же Печерскому
тогда бывшему и напотомъ быти имущему совершенную власть и правленіе оут-
верди мѣти надъ Пустыннымъ Николскимъ монастыремъ въ Киевѣ»⁴⁴. Джерелом
тут є відомий лаврський фальсифікат — легендарна грамота Андрія Боголюб-
ського, датована 1159 р.

Прикметно, що конструювання легендарної давньоруської історії Пустинно-
Микільського монастиря, як очевидно із останнього повідомлення, має безпосе-
редній зв'язок із тривалими намаганнями Лаври утвердити над ним свою владу.
Остаточо Пустинно-Микільський монастир було підпорядковано Лаврі ко-
ролівською грамотою 1633 р.⁴⁵ Саме після вдалого для Печерського монастиря
вирішення давньої суперечки і виникає цей «благородний родовід» монастиря,
де перша християнка закладає першу на Русі церкву, де постриглася у черниці
мати Феодосія Печерського, де церкву будував син Мономаха.

Варто пам'ятати, що київських православних ідеологів XVII ст. у їхніх історич-
них розшуках, з літописної топографії у тому числі, цікавила не абстрактна мож-
ливість відновлення колишньої величі й слави Києва княжих часів, не намагання
сполучити своє нинішнє доволі жалюгідне місто з тією гігантською столицею Русі,
якою Київ був до монголів, а передусім (можливо, навіть виключно) можливість
«прив'язати» існуючі споруди і місцевості до сакрального моменту «благочестиво-
го початку» — до моменту встановлення християнства. Отже, усі зусилля, напри-
клад, Петра Могили — його археологічні дослідження і його реставраційні проєк-
ти — були здійснювані над спорудами, які або походили від часів Володимира, або
вважалися такими. Могила здійснював розкопки Десятинної церкви, її ж віднов-
лення. Він відновлював Софійський собор, який, судячи із напису, також вважав-
ся реліктом Володимирової епохи; реконструював Спаську на Берестовім церкву,
яка (через хибну інформацію Стрийковського) вважалася будівлею Володимира.

Словом, могилянська епоха відновлювала не літописну топографію Києва взагалі, а спеціально ту топографію хрещення, яку в XVII ст. могли собі уявити. Саме в середині XVII ст. виникає й низка топографічних легенд, «зав'язаних» на Володимирове хрещення: походження назви Видубичів від вигуків киян при поваленні Перуна, назви Хрещатицького ручаю як нібито місця хрещення Володимиром своїх синів, розташування Михайлівського монастиря поблизу урочища Чортове Беремище, яким волокли Перуна тощо⁴⁶.

Однак домінуюча у XVII ст. концепція хрещення Русі на часи київських князів покладала, власне, два хрещення: остаточне Володимирове і попереднє княгині Ольги. Місця, споруди й інституції, які можна було пов'язати з іменем цієї княгині, набували особливого значення.

Саме від цієї історичної топографії XVII ст. видають свою залежність ті несміливі і слабенькі спроби розшуку в галузі київських старожитностей, які здійснювалися наприкінці XVIII ст. Історико-топографічні описи Києва цього часу в історичній частині переважно залежні від Синопису. Ті ж відомості, які не запозичено із джерел XVII ст., є або результатом непорозуміння, або ж власних довільних домислів укладачів описів. Так, наприклад, автор «Географического описания города Киева» (1775 р.) поручник Вас. Ів. Новгородцев писав, що міфічні брати-засновники Києва спорудили місто «над рекою Днепром, на горе, которая называлась Зборичев... И думать надобно, что означенная гора Зборичев есть та самая, где апостол Андрей крест поставил...»⁴⁷

У описах Києва кінця XVIII ст. знайдемо усі топографічні легенди, наявні в Синописі (і навіть із посиланням на Синопис): про назву Хрещатика, Видубичів тощо. Знайдемо тут і локалізацію Аскольдової могили на території Микільського монастиря, і при тому вже як епізод із «ранньої історії» цього останнього. Так, «Ведомость о числе стоящих в городе Киеве монастырей», укладена 1784 р. і пізніше з'єднана із Описом Новгородцева (через що помилково видана під його іменем⁴⁸), стверджувала: «Церковь старинная того ж святителя Николая об одном престоле на нижней горе к реке Днепру. При сей церкви был первобытный Киево-Пустынно-Николаевский монастырь, прежде лета от созд[анія] мира 6463-го, а от Р.Х. 955-го устроен видно так, как явствует в книге «Синопис», при императорской Академии наук 1746 года напечатанной на листе 25, что по убиении Олегом князей киевских Осколда и Дира погребша Осколда на горе, на ней же потом великая княгиня Ольга, окрестившись, первую церковь святителя Николая в Киве поставила»⁴⁹. Тотожне читаємо й у складеному наступного року «Описі рік, озер та гір Київського намісництва»: «6-я. Гора, ниже Старой Киевской горы, примечания достойна следующим: 1-е. Что на оной стоит императорский дворец с регулярным садом. 2-е. Николский монастырь, обновленный в 1690 году. Древней же стоял на уступе оной горы, где и ныне деревянная церковь еще стоит, о коем монастыре из летописей значится, что по убиении российским князем Олегом князей киевских Осколда и Дира, тела погребены ихъ на сей горе. На ней же потом, великая княгиня Ольга окрестившись, первую церковь святого Николая поставила, на самам том месте, где и ныне на уступе горы состоит деревянная»⁵⁰.

Єдиною, на перший погляд, вольністю, яку дозволили собі проти XVII ст. описи Києва, було помилкове ототожнення спорудженої Мстиславом Володимировичем у Новгороді Великому церкви Миколи (на Опоках) із Микільською так званою Слупською церквою: «Другая церковь во имя святителя Николая — вне монастыря, за оградю, об одном престоле, называемая Слуповая. Оная церковь, по летописцу св. Нестора. 1073 года сочиненному, зная, что в 1113 году князь киевский Мстислав Владимирович Монохович в Винограде каменную церковь святого Николая, невотдал Печерскаго монастыря, заложил на сем месте, как с примечания сказывается»⁵¹. Утім, треба гадати, і ця інформація якимсь чином залежить

від лаврського історизування, бо згадує, як і А. Кальнофойський, «Виноград». Яким саме чином, легко здогадатися. Св. Нестор не писав літопис 1073 року, та й у жодному літописі, йому приписуваному, ми не знайдемо повідомлення, на яке посилається автор. У жодному, крім одного — Густинського літопису, окремі списки якого якраз і зазначають, що його написано св. Нестором 1073 р. Два списки цього літопису — один переписаний 1764 р. для митрополита Арсенія Могиллянського, другий 1766 р. також при Софійській кафедрі — і є джерелом помилки. У них читаємо: «Въ лѣто 6621. 1113. Мстиславъ Володимирчъ заложи въ Виноградѣ (замість «в Новгородѣ. — О.Т.) црков каменную с(т) Николи». Чому саме ці два списки замінили правильне «в Новгородѣ» на помилкове «въ Виноградѣ»? Протографом обох списків, як дізнаємося, був рукопис, створений 1754 р. «въ Києвопустынноиколаевскомъ мн(с)тырѣ».

Багато чого з цієї легендарної київської історії увійшло до наукового обігу XIX ст. Цінність «Аскольдової могили» для дослідників і громадськості того часу підвищувалася переконанням, яке йде від В.М. Татищева, ніби перше хрещення Русі відбулося за Аскольда, і цей князь сам був хрещений під іменем Миколая (щоправда, натяки на це знаходимо вже у XVII ст., наприклад, у Патерику Йосифа Тризни)⁵². Наукову літературу першої половини XIX ст. часом важко відрізнити від любительських писань, відтак сконструйоване минуле і Аскольдової могили, і Микільського монастиря стало надбанням широкої публіки, споряджене тут ще й деякими додатковими деталями. Так, згадуваний вже А.М. Муравйов 1844 р. так викладав історію Аскольдової могили:

«Место сие, прославленное мученическою смертию первого христианского князя и погребением первой христианской княгини, доселе слывет в предании Оскольдовою могилою и глубоко уважается народом. Здесь, еще во дни язычества, благочестивый вельможа Ольга соорудил убогую церковь во имя святителя Николая, тезоименитого убиенному Оскольду, и здесь повелела Ольга пресвитеру Григорию втайне погребсти себя во избежание языческой тризны сына своего; отседе благочестивый внук перенес торжественно нетленные мощи сей первой денницы земли Русской в великолепную церковь Десятинную, куда отошел на вечный покой и сам он, солнце России. На живописном скате Днепровского берега, на отдельном холме, как бы отшатнувшимся от первобытной горы, для подножия священному памятнику, доселе стоит церковь во имя чудотворца; недавно сооружена каменная вместо малой деревянной, которая непрестанно обновлялась со дня смерти Оскольдовой, не смотря на все бурные перевороты многострадального Киева»⁵³.

Без сентиментальності, але із значно більшою фантазією підсумовував «загальновідому» історію Аскольдової могили М. Сементовський:

«На могиле Аскольда, как полагают древние и современные писатели, в. к. Ольга, по принятии св. крещения, построила церковь во имя св. Николая; вероятно та церковь была первая в Киеве. Также существует предание, утвержденное многими веками, что в.к. Ольга, умершая в 969 г. в Вышгороде, погребена по ее завещанию, пресвитером Григорием в той же церкви. В 971 г. Аскольдовая церковь разорена Святославом I, и потом устроена, как можно полагать, уже при в. к. Владимире, который в 999 г. перенес из той же церкви в созданную им Десятинную прах в. к. Ольги. В 1036 г. при Аскольдовой церкви существовал женский Николаевский монастырь, в котором была пострижена мать преподобного Феодосия и проводила в нем иноческую жизнь. В XII столетии женский монастырь заменен мужеским.[...] Сохранилось предание, что в 1113 г. в. к. Мстислав Владимирович, сын Мономаха, производя в той местности ловы, в поздний час времени заблудился в чаще дремучего леса. Ища дороги, он неожиданно был поражен ярким светом, и когда приблизился к тому месту, откуда исходил свет, то увидел образ святителя Николая, стоявший на высоком пне дерева, у самой доро-

ги, которую он искал. В знамение такого чудного явления Мстислав построил у того пня церковь и при ней учредил Никольский мужеский монастырь, переведенный им сюда с Аскольдовой могилы. [...] В 1174 г. Андрей Боголюбский монастырь этот подчинил Печерскому монастырю»⁵⁴.

Тут цікаво, як текст поступово обростає додатковими легендарними відомостями і домислами, замаскованими під учені висновки, споряджені датами. Прикметно, що автор педалює тему «предання» як вірогідної основи знання. Можливо, в умовах минулого століття, коли завдяки романтизмові збирання народних переказів і легенд було не тільки модою, але й серйозним науковим заняттям, це виглядало поважно. На наше щастя, завдяки Сементовському, можемо судити про «глибину» народної пам'яті. Непорозуміння із Мстиславом Володимировичем з'являється в середині XVIII ст., а з побудовою монастиря на новому місці виявляється зв'язаним не раніше 80-х рр. того ж століття. Отже, уся барвіста легенда про лова і видіння не може бути старшою за початок XIX ст.

Кумедно, але коментатори сучасного видання Описів Київського намісництва, заперечуючи вірогідність побудови Мстиславом Володимировичем Микільської церкви 1113 р., в усьому іншому слідує за лаврською легендою: «За свідченням літопису Нестора, свій початок Києво-Миколаєвський (Микільський) Пустельний (так у тексті! — *О.Т.*) Слупський монастир брав від церкви, котру збудував Ольма на місці вбивства у 882 р. київського князя Аскольда, що мав християнське ім'я Миколая. За літописом (! — *О.Т.*) у першій половині XI ст. тут був розташований Миколаївський жіночий монастир, у котрому померла черницею мати одного із засновників Києво-Печерської лаври — Феодосія»⁵⁵. Авторами приміток вказано Т.Ю. Гирич, О.І. Гуржія, П.М. Саса. «Непрерывное предание», отже, триває.

IV. ДЕ ЗНАХОДИЛАСЬ «ТУРОВА БОЖНИЦЯ»?

Турова божниця згадується лише єдиний раз в Іпатіївському літописі, зате за досить драматичних обставин. Мається на увазі стаття 1146 р., в якій ідеться про непрості обставини вокняжіння в Києві Ігоря Ольговича, власне, зав'язку того конфлікту, який призведе до вбивства Ігоря киянами наступного року:

«Въ оутрѣи же день прѣставися всеволодъ мсца августа въ 1 день, и спрятавшє тѣло его и положиша и въ церкви святою мученику. Игорь же ѣха къ Киеву и созва Кіаны всѣ на горѣ на Ярославъ дворъ и цѣловаша к нему хрестъ и паки съвокоупишася вси Князе оу Туровы божници и послаша по Игоря, рекоучи: Княже, поиди к нам. Игорь же поемъ брата своего Святослава, и ѣха к ним. И ста съ дружиною своєю, а брата своего Святослава посла к нимъ оу вѣче. [...] Святославъ понмавъ лоучшіє мржи Кіаны и ѣха с ними къ братоу своему Игореви [...] Игорь же съсѣдъ с коня и цѣлова к нимъ крстъ на всѣх нх воли и на братьни и ѣха на обѣдъ. Они же оустремшася на Ратьшинъ дворъ грабити и на мѣчники»⁵⁶.

З приводу локалізації Турової божниці було висловлено кілька міркувань. І. Фундуклей слідом за Максимовичем гадав, що вона знаходилася поблизу Хрещатицького ручаю, на тому місці, де за пізніми київськими версіями св. Володимир хрестив дванадцять своїх синів⁵⁷. З часів Петрова, однак, запанувала версія, згідно з якою Турову божницю слід локалізувати на Подолі, на місці або поблизу пізнішої церкви св. Бориса і Гліба⁵⁸. Ця локалізація Турової божниці настільки вважалася доведеною, що М.С. Грушевський, наприклад, навіть не вважав за доцільне спеціально загадувати її, стверджуючи, що друге віче відбулося на Подолі: «Киян скликано на «Ярославів двір» — головний княжий двір, «на горі», і тут знову присягнули вони Ігореві без всяких інцидентів. Але слідом сталося на Подолі вже неурядове віче, де почали люди пригадувати всякі прикrostі...»⁵⁹ Такої ж думки дотримується П.П. Толочко, що спеціально займався питанням київських подій 1146—1147 рр.: «Із літо-

писної статті цього (1146 р. — *О.Т.*) року дізнаємось, що Турова божниця знаходилася на вічовій площі Подолу»⁶⁰. Дослідник локалізував Туровську божницю неподалік Михайлівської Новгородської церкви. Насправді, як ми бачили, з літописної статті зовсім не впливає така локалізація Туровської божниці. Найімовірніше, на ідею розмістити її саме на Подолі справила вплив можливість ефектного протиставлення офіційного віча на Горі і так би мовити «народного», неофіційного — на Подолі, що мало віддзеркалювати дихотомію «аристократичного» верхнього міста і «демократичного» посаду.

Локалізація Турової божниці, схоже, залежить від розуміння того, що являє собою її назва. Розвиваючи ідею подільського місцезнаходження божниці, П.П. Толочко запропонував версію, відповідно до якої назва Турової божниці пов'язана з її належністю купцям з Турова⁶¹, на гіпотетичному дворі яких вона і знаходилася. Додатковим аргументом тут слугувала впевненість у тому, що Турова божниця розміщувалася на торговій площі, поблизу відомого новгородського двору з одноіменною «Новгородською» церквою св. Михайла (яка, до речі, у Лаврентіївському літописі також названа «божницею»⁶²). Таке тлумачення, хоча й добре вписане в «подільський контекст», суперечить, однак, формі назви божниці. Утворена від «Тоуровъ» назва божниці з необхідністю мала б форму «Тоуровская»; «Тоуро́ва» явно є посесивом від «*Тоуръ», особового імені.

З іншого боку, ніщо не вказує на те, що Турова божниця знаходилася саме на Подолі. Підставою для такого припущення, але одночасно і помилкою тут є об'єднане тлумачення двох різних статей Іпатіївського літопису, пов'язаних з Ігорем Ольговичем — статті 1146 р., де власне згадується віче коло Турової божниці, і статті 1147 р., де вказано на те, що тіло Ігоря Ольговича певний час лежало в Новгородській церкві св. Миколая⁶³. Однак, як впливає зі статті 1146 р., Турова божниця мала знаходитися десь неподалік «Ярославового двору» (з якого приїздить на віче і куди повертається обідати Ігор Ольгович⁶⁴) і «Ратьшиного двору», який вирушили грабувати кияни безпосередньо з віча, влаштованого поблизу Турової божниці⁶⁵. У всякому разі, з буквального смислу літопису впливає, що Турова божниця мала розташовуватися принаймні в межах Верхнього міста. Точнішу локалізацію допоможе встановити етимологія назви божниці.

«Тоуръ» — явно не християнське ім'я⁶⁶, і така назва церкви, справді, дивує. Разом з тим вважати, що божницею могла називатися будь-яка церква, очевидно, невірно. Новітній словник дає два значення цього слова: 1) приміщення для богослужіння, церква (однак, судячи з прикладів, наведених у словнику на підкріплення першого значення, «божницею» називалася швидше домовою каплиця⁶⁷) і 2) надмогильна каплиця з іконою⁶⁸. Останнє значення для нас важливе. Так, у Іпатіївському літописі про поховання Євпраксії Всеволодівни читаємо:

«И положено бысть тѣло ея в Печерьскомъ монастыри оу дверни, яже къ оуґу, и вчи ниша над нею божнию»⁶⁹.

Божницею називалася каплиця, споруджена на честь (на місці загибелі?) св. Гліба:⁷⁰

«Поѹхаста тѹда на оустье Припети, на Давыдову боженку»⁷¹.

«Андрей Гюргевич и Володимеръ Андрѣевич тѹда ѣдета от него на оустье Припети къ отцю своему на Давыдову боженку»⁷².

«И понде (Ізяслав Давидович. — *О.Т.*) за Вышегородъ къ божници и тѹ бо вяше 8 днии Днѣпръ стал [...] Тѹ же перешедше Днѣпръ оу боженки и понде полкы къ Кневу»⁷³.

Божницею називалася й каплиця, поставлена 1117 р. Мономахом на місці убивства св. Бориса:

«Тогда же много зла створиша Половци около Переяславля, пожгоша бо села вся и Летскую божницю святою мученику зажгоша»⁷⁴.

Наведені тексти важливі для нас і в іншому відношенні. Як видно, у південно-руських текстах назва божниці завжди утворювалася від імені святого, котрому вона була посвячена (див. також пос. 66). Це очевидним чином унеможливило трактування «Турової божниці» як «церкви купців з Турова».

Отже, коли «Тоурова» є відантропонімічним посесивом, «Тоурова божниця» має бути поминальною каплицею, спорудженою на місці смерті або принаймні в пам'ять про якусь людину з відповідним іменем. Однак реконструкція цього останнього, запропонована в «Етимологічному словнику літописних назв...» — «Турь» — навряд чи є єдиною можливістю. Відповідний посесив матимемо і в тому випадку, коли вихідним антропонімом для його утворення був «Тоуры». Значимо, що саме від такого імені (варяга, що прийшов «и-заморья») утворює то-тожний посесив, тільки в чоловічому роді — назву міста «Тоуровъ» — літописець: «а Туры Турову, от негоже и Туровци прозвашася»⁷⁵.

Однак не варто вважати, що стаття Іпатіївського літопису 1146 р. — єдиний текст, у якому згадується назва церкви, утворена від цього імені. Другим текстом є проложне житіє св. Володимира («коротке», за термінологією Серебрянського). Тут в описі хрещення киян на р. Почайні читаємо:

«И отътолѣ наречеся мѣсто то святое, идеже нынѣ церковь святую мученику Турова. И тѣ вѣсть первый ходатай нашему спасению»⁷⁶.

Свого часу ще О.О. Шахматов звернув увагу на це місце житія св. Володимира, вважаючи, що воно зберегло ім'я старшого з двох варягів-мучеників, убитих киянами 983 р. Традиційно такими вважаються Феодор та Іоанн⁷⁷. Однак давніші проложні житія варягів знають лише ім'я сина — Іоанн, ім'я ж старшого — Феодор — з'являється не раніше XVII ст. О.О. Шахматов вважав проложне житіє відбиттям досить давнього тексту, принаймні старшого за Найдавніший звід, що використовує схоже сказання про варягів-мучеників⁷⁸. Саме цю церкву й можна ототожити з Туровою божницею — поминальною каплицею, спорудженою на місці загибелі варягів.

Іншою можливістю є припущення, що Турова божниця була споруджена не на місці, де стояв двір варяга, а на гаданому (бо точно цього не знали вже в часи укладення Найдавнішого зводу — «и не свѣсть никтоже, гдѣ положиша я, вяху во тогда человекѣци невѣголоси и погани»⁷⁹) місці поховання. Це тим більш вірогідно, бо «Повість временних літ» зазначає, що на місці, де киянами вбито варягів, було споруджено Десятинну церкву:

«И вѣ дворѣ его идеже есть церковь святая Богородица, юже сдѣла Володимеръ»⁸⁰.

Існувала навіть ідея визнати зруби, знайдені під фундаментами Десятинної церкви, рештками будинку Феодора та Іоанна («правовірна основа», про яку говорить Іларіон). Втім, навряд чи варто розуміти наведену літописну фразу буквально. Ймовірніше Десятинний собор вказано літописцем як найпомітніший орієнтир (до цього треба додати, що під 6519 р. літопис повідомляє: «Принесени святии въ святую Богородицю»⁸¹). Цими анонімними святими всупереч ідеї О.О. Шахматова⁸² треба вважати саме варягів, оскільки інших святих на Русі просто ще не було). Однак навіть у тому разі, коли дійсне місце смерті мучеників було зайняте, Турова божниця мала знаходитися не на Подолі⁸³, а десь у межах найдавнішого київського дитинця, поблизу Десятинної церкви, можливо, на площі Бабин торжок⁸⁴.

¹ Толочко О.П. Документи першої історико-археологічної експедиції на Україну // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 182.

² Там же. — С. 185.

³ Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — С. 29. Насправді це гравюра, вміщена у Тератургімі Афанасія Кальнофойського.

- ⁴ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 106.
- ⁵ «4-я. Гора, разделяется речкою Кудрявцем, называемая Скавица. Самая та, на коей по древним летописцам князь Шек построил город Шекавицу, от чего оная гора и называется Шекавица, или попростому выговору Скавица» (Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 170).
- ⁶ «Вторый братъ Шокъ или Шекъ, созда недалече Києва градъ на гор же и нарече его Шекавица или Шковица отъ своего имени, иже гора и до нын тако именуется» (Sinopsis, Kiev 1681. Facsimile mit einer Einleitung von Hans Rothe. — Köln; Wien, 1983. — S. 163).
- ⁷ Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским. Киев. — СПб., 1844. — С. 133—134.
- ⁸ Збірник фольклорних матеріалів О.О. Тулуба (ІР НБУВ. — Ф. 209. — № 3. — Арк. 53). На жаль, частину рукопису з примітками до текстів втрачено, і тепер важко встановити походження тексту і час запису.
- ⁹ Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. — СПб., 1871. — Письмо 5. — С. 19.
- ¹⁰ Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским. — С. 134.
- ¹¹ Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — К., 1864. — С. 20.
- ¹² Лавр. — Стп. 23; Іпат. — Стп. 16—17.
- ¹³ Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. — К., 1993. — С. 22. Це справді так. Сучасні дослідники визначають розташування Угорського майже в тотожних виразах. «Над Аскольдовою могилою розположено урочище Угорское, где отмечены следы жизни от рубежа новой эры» (Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев. — К., 1964. — С. 133). Те саме знаходимо й у словнику літописних географічних назв: «Угорське, урочище або гора, пд. давн. Києва, між Києвом і Печерським монастирем; тепер у межах м. Києва (парк Аскольдова могила)» (Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 164). Прикметно разом з тим, що П.П. Толочко, присвятивши Угорському окремий параграф і вмістивши його опис серед південних околиць Києва, ніяк точніше не локалізує урочище (див.: Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. — С. 158—160).
- ¹⁴ Лавр. — Стп. 26; Іпат. — Стп. 17—18.
- ¹⁵ Див. обговорення цього питання: Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. — С. 23. Відтак залишаємо поза увагою усі легенди новітньої історіографії (Г.І. Магнер, М.Ю. Брайчевський) про роль малярів у ранній київській історії та побудову Алмошем церкви на Аскольдовій могилі.
- ¹⁶ Іпат. — Стп. 320—321.
- ¹⁷ Там же. — Стп. 320, вар. 64—67.
- ¹⁸ Там же. — Стп. 321; Лавр. — Стп. 336.
- ¹⁹ Іпат. — Стп. 445.
- ²⁰ Там же. — Стп. 515.
- ²¹ Толочко П.П. Історична топографія... — С. 131—133.
- ²² Іпат. — Стп. 428.
- ²³ Толочко П.П. Історична топографія... — С. 158. Існуванням цих укріплень навколо Угорського дослідник, а слідом за ним І.І. Мовчан пояснювали втечу саме сюди Берендеїв 1161 р. Це припущення, проте, суперечить прямій вказівці літопису, що після програної оборони Подолу Ростислав «с полки своими», тобто з тими таки Берендеями, пішов до Білгорода, тобто в цілком протилежному напрямку.
- ²⁴ Вортман Д. Де шукати Жидівські ворота та єврейський квартал давнього Києва? // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 33—34.
- ²⁵ Лавр. — Стп. 417.
- ²⁶ Щоправда, останнім часом ця етимологія відкидається, див.: Етимологічний словник... — С. 87.
- ²⁷ До речі, як видно з повідомлення 1146 р., «Оугорськыи» — чоловічого роду. Середнім родом, який закріпився в літературі («Угорське»), звичайно, завдячуємо не тільки тому, що в такій формі назва вперше зустрічається в літописі (місце в літописі серед ранніх повідомлень за IX ст. ймовірно сприймається за ознаку давнини), а насамперед тому, що дослідники XIX ст. шукали саме урочище (сер.) з такою назвою (пор. у «Етимологічному словнику літописних географічних назв...»: «Угърское, урочище або гора». «Оугорський» міг бути «двором», «городком», «коньцом» нарешті, але ніяк не урочищем, назвою місцевості.
- ²⁸ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 51.
- ²⁹ Закревский Н.И. Описание Киева. — С. 191—192.
- ³⁰ Фундуклей И.Ф. Обзорение Киева в отношении к древностям. — К., 1847. — С. 7—8.
- ³¹ Толочко О.П. Документи... — С. 188.

- ³² Долгорукий И.М. Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 года // ЧОИДР. — 1869. — Кн. 2. — С. 282.
- ³³ Пор. у Софійському першому літописі: «И погребоша и, еже ся нынѣ нарицаеть Игорское, идеже естъ дворѣ Олминѣ, на той могилѣ постави Олма церковь Святого Николу» (ПСРЛ. — Т. 6. — Вып. 1. — Стп. 17).
- ³⁴ ПСРЛ. — Т. 15.
- ³⁵ «А пото(м) обудво(х) брато(в) кжа(т) Оско(л)да и Дира ту(т) же пере(д) собою каза(л) позабива(т) и(х), и каза(л) нести на гору. И погреб(о)ша и(х). Которое и тепе(р) урочище называе(т)ся, где е(ст) дво(р) О(л)ги(н). На то(й) могил пото(м) О(л)га княгина стая по(с)тавила це(р)ко(в) сто(г) Николы. А Дирова могила за стою Ириною це(р)ко(в)ю. И так Оле(г) опанова(л) Кие(в)» (ІР НБУВ. — Ф. 1. — № 57487. — Арк. 455 зв.)
- ³⁶ Sinopsis, Kiev 1681. — S. 169—170.
- ³⁷ Закревский Н. Описание Киева. — С. 744—745; Петров Н.И. Историко-топографические очерки... — С. 67—68. Довгий час найдавнішим свідченням про існування Микільського монастиря вважалося Євангеліє теєр, переписане, як свідчить запис 1411 р., «в нарицаємемъ и Богомъ спасаємемъ град Киевѣ в овители великаго архіерея Христова Николы». Сьогодні є підстави вважати, що запис є фальсифікованим і, можливо, знаходиться у якомусь зв'язку із надавчою грамотою 1427 р. Микільському монастирю, вписану на першому аркуші того ж рукопису. Сам рукопис було створено в другій половині XV ст. (див.: Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 180). На думку Г.Ю. Івакіна, найдавнішою згадкою монастиря є післямова до Касіанівської редакції Печерського патерика 1462 р.: «а дописана бысть в монастырѣ святого и великаго святителя и чудотворца Христова Николы Мирѣ Ликыйскихъ въ пустыньчѣ» (див.: Абрамович Д.І. Киево-Печерський Патерик. Вступ, текст, примітки. — К., 1930. — С. 193, вар. 1).
- ³⁸ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. III. — № 11 (1518 р.); Закревский Н. Описание Киева. — С. 749—751.
- ³⁹ Щоправда, це читання присутнє й у Софійському першому літописі (див.: ПСРЛ. — Т. 6. — Вып. 1. — Стп. 17), звідки, найімовірніше, й було запозичене перекладачем.
- ⁴⁰ Sinopsis, Kiev 1681. — S. 181.
- ⁴¹ Рукописний відділ Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. — Ф. Осолінських. — Спр. 2168. — С. 11.
- ⁴² Памятники литературы Древней Руси. XI век. — М., 1978. — С. 322.
- ⁴³ Paterikon, abo zywoty ss.oycow pieczarskich obszernie slowienskim iezykiem przez swietego Nestora zakonnika y litopisca Ruskiego przedtym napisany, teraz zas z Graeskich, Lacinskich, Slowianskich y Polskich pisarzow obiasniony y krosey podany przez wielebnego w Bogy oycsa Silwestra Kossowa, episkopa Mscislawskiego, Orszanskiego y Mohilewskiego. W Kiiowe, w drukarni s. Lawry Pieszarskiej, roku 1635. (факсимільне відтворення тексту див.: Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts., vol. IV]. — P. 23.
- ⁴⁴ Sinopsis, Kiev 1681. — S. 265—266.
- ⁴⁵ Ibid. — S. 222—224.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Описи Київського намісництва... — С. 16. Це буквально повторено в «Історичному та географічному описі Київського намісництва» 1787 р. (див.: Там же. — С. 183), а також у «Скороченому особливому описі Київського намісництва» (див.: Там же. — С. 286).
- ⁴⁸ Сборник материалов... — Отд. II. — С. 143.
- ⁴⁹ Описи Київського намісництва... — С. 35—36.
- ⁵⁰ Там же. — С. 170. Цей текст буквально перенесено до «Історичного та географічного опису Київського намісництва» 1787 р. (див.: Там же. — С. 190).
- ⁵¹ Там же. — С. 35.
- ⁵² Кучкин В.А. Княжеский помяник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1995. — М., 1997. — С. 220.
- ⁵³ Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским. — С. 127.
- ⁵⁴ Сементовский Н. Киев, его святыня, древности... — С. 133—134.
- ⁵⁵ Описи Київського намісництва... — С. 321, прим. 37.
- ⁵⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 321—322. (Тут і далі підкреслення мої. — О.Т.) Цитую з урахуванням читань Хлебніковського списку. Схожа інформація міститься в Московському літописному зводі кінця XV ст., що використовує якесь київське джерело, близьке до Іпатіївського літопису (ПСРЛ. — Т. 25. — С. 37), а також у Воскресенському літописі (ПСРЛ. — Т. 7. — С. 31).
- ⁵⁷ Фундуклей И.Ф. Обзорение Киева в отношении к древностям. — С. 7. Легенду про хрещення Володимирових синів у Хрещатицькому ручаю викладають Хроніка Феодосія Софоновича, Синописи (у другому виданні 1678 р.) та Український хронограф другої редакції (Хроніка Боболінського).

⁵⁸ Бібліографію питання див.: Етимологічний словник... — Стп. 160.

⁵⁹ Грушевський М.С. Історія України-Русі. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 147.

⁶⁰ Толочко П.П. Історична топографія... — С. 135.

⁶¹ Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 84.

⁶² ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 318.

⁶³ Пор.: Толочко П.П. Історична топографія... — С. 135.

⁶⁴ Те, що Ігор приїздить на віче коло Турової божиця на коні нічого не промовляє про відстань її від Ярославово двору — це цілком ритуальна дія, і князь не може прийти до киян пішки.

⁶⁵ До речі, П.П. Толочко локалізує Ратьшин двір у північно-західному секторі міста Ярослава (Толочко П.П. Древний Киев. — С. 198—200).

⁶⁶ Це ім'я навіть спонукало Ст. Рожницького припустити, що Турова божиця була споруджена на місці варязького святилища Тора (Roznicki St. Perun und Thor: Ein Beitrag zur Quellenkritik der russischen Mythologie // Archiv für slavische Philologie. — 1901. — Bd. 23. — S. 462—520). Ця думка слухна, якщо вважати, що ім'я варя. а «Тоурь» похідне від Тора.

⁶⁷ Як, наприклад, «божиця» на дворі Володимирка Володаревича («Спаська божиця»), в Городці Юрія Володимировича («божиця св. Михайла»), божиця при дворі Андрія Юрійовича Боголюбського.

Можна також констатувати наявність невідзначеного словниками значення слова «божиця», характерного переважно для північних літописів — божицею називається іноземна церква, часто на іноземному дворі. Так, божицею названо в Новгородському першому літописі церкву на Варязькому дворі, смоленські грамоти так називають церкву на німецькому дворі, Новгородський літопис божицями іменує взагалі німецькі церкви Юр'єва, польські церкви. Чи не звідси іменування новгородської церкви св. Миколая «божицею» у Лаврентіївському літописі (у Іпатіївському просто — церква)?

⁶⁸ Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Под ред. Р.И. Аванесова. — М., 1988. — Т. 1. — С. 279. Див. також: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893. — Т. 1. — Стп. 141—142.

⁶⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 260. Тогожний текст і у Лаврентіївському: «Преставнися ѿпракси дщи Всеволожа... и положена бысть в Печерском монастырѣ оу дверин, яке ко угу, и здаша над нею божонку, идеже лежит тѣло ея» (ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 283).

⁷⁰ Як відомо, на відміну від місця поховання св. Бориса, місцезнаходження тіла св. Гліба вже в часи Ярослава Володимировича було невідоме, для чого здійснювалися навіть спеціальні розшуки. Лише чудесні з'явлення неподалік Смоленська на Смядині визначили це місце. Можливо, в XI ст. існувало кілька версій щодо місця загибелі Гліба, і Давидова божиця сигналізує про одну з них.

⁷¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 417.

⁷² Там же. — Стп. 419.

⁷³ Там же. — Стп. 515.

⁷⁴ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 344.

⁷⁵ Там же. — Стп. 76; ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 64. Між іншим, варіант Іпатіївського літопису має «Турь», що О.О. Шахматовим не визнано за давнє читання (Шахматов А.А. Повесть временных лет. — СПб., 1916. — Т. 1. Вводная часть, текст, примечания). — С. 91.

⁷⁶ Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты. [Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1915, кн. 3]. — М., 1915. — Приложения. — С. 15. Таке читання несе лише перша редакція проложного житія. У другій редакції назва церкви подана як «Петрова», що О.О. Шахматов та Н. Серебрянський вважали пізнішим виправленням, що правда, також давній (див.: Там же. — С. 51—53). У цьому перекоує, крім усього іншого, і пастиупна фраза («И ть бысть первый ходатай...»), яка не могла мати на увазі жодного Петра. Вона має смисл лише, коли Турь — ім'я варязького мученика, справді першого з цього роду на Русі.

Вкажу ще на одну обставину, яка змушує бачити тут ім'я саме одного з варягів: «святую мученику» — це подвійне число; очевидно, в давньому протографі стояли імена обох варягів. Саме це, вірогідно, дало підставу деяким пізнішим прологам замінити незрозумілу назву на клішоване і звичне «святую мученику Бориса і Глеба» (див. різночитання: Там же. — С. 15, вар. 55—55).

Вступаючи в область археографічних припущень, які так любив О.О. Шахматов, можна підозрювати, що в оригінальному житті акт хрещення св. Володимира в якийсь спосіб пов'язувався таки з варязькими мучениками, про що можна здогадуватися з початку пам'ятника, де педалується варязьке походження Володимира: «Сей Володимеръ бѣ от племєне варязска» (див.: Там же. — С. 15). Ця тема, задана першим же реченням житія, ніде більше протягом усього тексту не розвивається і, схоже, мала б якийсь сенс лише в разі поєднання з варязькими же першими мучениками, прозовівниками Володимирового хрещення.

Справедливості заради треба відзначити, що дану фразу житія можна тлумачити по-різному. У тому смислі, що «святе місце, на якому нині церква святих мучеників, стало відомо як «Турова», або ж у тому смислі, що «місце стало відоме як святе, і саме там зараз зраховується церква Турова». У пер-

шому випадку, дійсно, церква мала б бути Борисоглібська, бо на Русі «святая мученика» без вказівки на імена взагалі означало Бориса і Гліба. Утім, для нашого завдання байдуже, чи мав на увазі автор назву церкви, чи назву урочища.

⁷⁷ Проложне життя варягів, як правило, містить тільки ім'я молодшого з них — Іоанн. Це ж відзначимо й для пізніших літописів, які редагують статтю 983 р. з урахуванням проложного життя (напр., Московський літописний звід, Воскресенський, Никонівський літописи).

⁷⁸ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 145—147, 471. Спеціальна стаття О.О. Шахматова, присвячена цій темі (*Шахматов А.А.* Как назывался первый русский святой мученик? // Известия Императорской Академии наук. VI серия. — Т. 1. — №№1—11, первый полутом. — СПб., 1907. — С. 261—264), стала доступно мені лише після того, як дана стаття була вже завершена. Приємно відзначити, що мені, загалом, вдалося реконструювати аргументацію дослідника. Додатковими доказами О.О. Шахматова є та обставина, що ростовський єпископ Симон на початку XIII ст. у листі до Полікарпа зауважив: «Ростовский Леонтий священномученик, егоже Бог прослави нетлением..., се 3-й гражданин бысть Роускага мира с онема варягома венчася от Христа, егоже ради оубен бысть»; а також те, що «святыми мучениками» (без вказівки імен) називалися традиційно не тільки святі Борис і Гліб, але також і варяги-мученики.

⁷⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 83. Варто, однак, враховувати, що це літописне кліше, як показав І.М. Данилевський, може бути всього лише ветхозавітним топосом, запозиченим, наприклад, з опису смерті першого пророка Мойсея («І ніхто не знає місця поховання його навіть до сього дні» (Второзак. 34, 5—6) (див.: *Данилевский И.Н.* Библиеизмы Повести временных лет // Герментевтика древнерусской литературы X—XVI вв. — М., 1992. — Сб. 3. — С. 84—85).

⁸⁰ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 82.

⁸¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Вып. 1. / Изд. 3-е. — Пг., 1923. — Стп. 114.

⁸² *Шахматов А.А.* Разыскания... — С. 162. Дослідник віддавав перевагу читанню Новгородсько-го першого літопису («перенесени сии»), вважаючи, що мають на увазі Ізяслав Володимирович та Брючислав Ізяславич, чия смерть занотована літописом вище.

⁸³ Як видно з проложного життя, воно вважало саме так, бо Турову церкву пов'язує з місцем хрещення киян на Почайні. Однак у цьому пункті довіряти житію навряд чи варто. Місце явно пошкоджене, і невідомо, який обсяг тексту відсутній (назва церкви, наприклад, зовсім не мотивована ні місцем, ні фактом хрещення; крім того, який текст очевидно пропав — так і не вказано, як же, власне, «прозвалося» те місце, де «нині церква»); пов'язати Турову церкву з хрещенням на Почайні, очевидно, давав підставу самий зв'язок її з св. Володимиром.

⁸⁴ Така локалізація Турової божниці дозволяє дещо інакше уявити собі бурхливі події 1146 р. Очевидно, обидва віча — і «офіційне», і «неофіційне» — відбулися в межах верхнього міста — перше на Ярославу дворі, друге — на площі Бабин торжок. Немає потреби свавілля киян приурочувати неодмінно до «демократичного» ніби Подолу; врешті, сама ця демократичність Подолу, що вже відзначалося (*Толочко П.П.* Древний Киев. — С. 200), істотно перебільшена в літературі. Не варто також надавати буквального значення літописному виразу «вси кияне». Ця формула стосувалася, як правило, лише міської верхівки (див.: *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980. — С. 109). Справді, літопис відзначає серед вічників «лоучшихъ mouжеи Кіянъ», але і в решті зборів важко бачити просто чернь (подібно до того, як це робив свого часу І.Я. Фроянов, див.: *Фроянов И.Я.* Вечевые собрания 1146—1147 гг. в Киеве // Вестник Ленинградского ун-та. — 1977. — № 3. — С. 2931), оскільки ці кияни прибули на віче верхи («Кияне же вси съсѣдше с конен»). Це воїни, той самий київський полк, який літопис інколи називає просто «кяни». Таким чином, ця невелика кількість людей цілком могла поміститися на невеликих площах верхнього міста.

Нові видання

Присяжний М. Преса української еміграції в Німеччині: Становлення, розвиток, тематична політика (1945—1953) / Львівський національний університет ім. І. Франка. — Львів, 2000. — 219 с.

Гнатюк М. Іван Франко в літературно-естетичних концепціях його часу. — Львів: Каменяр, 1999. — 181 с. (Праці вчених Львова).

Перша спроба систематичного огляду інтерпретацій життя і творчості І. Франка у працях його сучасників (І. Верхратський, М. Драгоманов, О. Огоновський, М. Грушевський, А. Кримський, В. Щурат, С. Єфремов, Б. Лепкий, А. Крушельницький, М. Євшан та ін.). Також розглядаються мемуари про І. Франка.